

Reflektioner över förändringar av rumsupplevelsen i restaurerade kyrkor – exemplen Västerplana, Medelplana, Forshem och Norra Kedum.

Charlotta Hanner Nordstrand.

Författaren är fil.dr. och lektor vid Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård. Tillsammans med studenter har hon undersökt ett stort antal kyrkor främst i Västra Götaland.

Upplevelsen av rummet förmedlas direkt när man träder in i ett rum. För kyrkorum spelar även riktningen stor roll. Traditionellt kristet har kyrkan öst-västlig orientering med koret i öster. Men varför är det inte alltid så?

I Kinnekullebygden finns två exempel på kyrkor som när de tillbyggdes på 17–1800-talet fick ha kvar delar av sitt murverk men som fick en ny placering av koret. I artikeln jämför jag dessa kyrkor med en kyrka där koret vid ombyggnaden enbart förlängts österut och med en kyrka som fått central korsform men behållit korets placering. I Västerplana och Medelplana kyrkor placerades de nya koren i söder respektive i norr. Dessa kyrkor är båda belägna på Kinnekulles västra sida mot Vänern. Norra Kedums kyrka däremot fick behålla korets östliga orientering, om än starkt förändrat. Denna kyrka ligger vid foten av Kålland i närheten av Vänersnäs sydvästra strand. Alla kyrkorna har medeltida ursprung, men är kraftigt ombyggda. Även Forshems kyrka på Kinnekulle byggdes till under 16–1700-talet på liknande sätt som Västerplana, men den kyrkan hade redan under senmedeltiden fått ett bredare och mer öppet kor vilket säkerligen bedömdes som tillräckligt vid den senare ombyggnaden.

Tillbyggnaderna på Västerplana, Medelplana och Forshem har gjorts på likartad sett. En helt ny byggnadskropp byggdes och orienterades i nordsydlig riktning. Den korsar den ursprungliga östvästligt orienterade kyrkan. Detta har resulterat i helt olika rumsupplevelser beroende på hur stor ombyggnaden har varit.

I Norra Kedum, liksom i många andra medeltidskyrkor i Västsverige har främst koret förstörats och förlängts, utan att kyrkokroppens öst-västliga riktning ändrats. I artikeln belyser jag de skilda tillvägagångssätten och dess resultat.

Fig 1

fig 2

fig 3

Fig. 1 Västerplana k:a fr sydväst. Fig 2 Medelplana k:a fr sydöst. Fig 3 Norra Kedum k:a fr öster med sakristian från 1931 åt norr

Västerplana kyrka

Västerplana kyrka daterar sig bakåt till den tidiga medeltiden, till 1100-talet. Stenkyrkans fasader är täckta med vit kalkputs och hörnen markeras av väl huggna stenar, s.k. hörnkedjor.

Den medeltida byggnadskroppen består av ett torn i väster, ett anslutande lite bredare långhus ca 15,7 m långt och ett smalare kor ca 5,20 m brett. Tornet anses vara yngre än långhuset. Det medeltida koret avslutas i öster med en rak koravslutning med en liten, centralt placerad medeltida fönsteröppning. Korets tak är tunnvalvt. I korets norra vägg finns en igenmurad dörröppning som ledde till en sakristia, men både öppningen och sakristian är borta sedan länge.

I Västerplanas förändrade man inte 1100-talskoret nämnvärt, förutom att man tog upp ett stort fönster åt söder. Även altaret av sten fick behålla sin plats och genom det lilla fönstret ovan altaret silar ljuset in precis som under medeltiden. När man går in i kyrkan genom porten i västtornet ser man rakt framför sig det gamla koret och det ger en känsla av autenticitet och kontinuitet mellan de olika byggnadsetapperna. Därtill förmedlar det medeltida koret, som sedan tillbyggnaden på 1730-talet fungerar både som dop- och gravkor, andaktsfull skönhet.

När de medeltida kyrkorna byggdes var symboliken med Kristi ljus och uppståndelsens riktning i öster starkt levande. De fanns inte många ljusöppningar i medeltidskyrkorna, men att släppa in ljuset från öster var allmänt vedertaget. Efter reformationen blev det modernt med stora altartavlor som placerades ovan altarborden i öster och skymde ljusinsläppen. Utvecklingen med altarskåp hade startat redan under senmedeltiden. Senare har stora fönster tagits upp i medeltidskyrkornas väggar för att tillåta den under 1700- och 1800-talet alltmer läskunniga församlingen att delta i psalmsång och bibelläsning. Man ville också frigöra sig från det medeltida katolska bildspråk som var synligt på väggar och i tak liksom man slutgiltigt plockade bort katolska träskulpturer från kyrkorumen.

fig 4

fig 5

Fig 4 Västerplanas på 1700-talet tillbyggda långhus med det nya koret i söder. Fig 5. Västerplanas takmålning från 1730-talet är ett högklassigt exempel på konst i barockstil: yppiga grå akanthusbladverk mot blå och röd bakgrund och i mitten Kristi uppståndelse omramad av en kartusch. Taket är målat av Olof Collander och Johan Liedholm.

1721 påbörjades utbyggnaden och först uppfördes den norra korsarmen som stod färdig 1729, den södra tillkom åren 1733-1737. Kyrkorummet fick därefter nord-sydlig orientering med kor i söder, men även fortsättningsvis brukades entrén genom det medeltida tornet och fortsatt riktades blicken mot öster vid inträdet i kyrkorummet. Nu hade kyrkan fått en korsform med bänkar i de västra, norra och södra korsarmarna. Som framgår av bild 5 behöll det nya korsande långskeppet i stort sett samma höjd som medeltidskyrkan, men bredden på det nya långskeppet byggdes väsentligt bredare än det gamla.

Korskyrkan som idé

Varifrån kom idén att bygga ut kyrkan i korsform? Min hypotes är att den reformerta idén med en centralkyrka, där hela församlingen lätt skulle kunna se, höra och uppleva predikan och altartjänst, stod som inspirationskälla. I Sverige byggdes flera korskyrkor runt sekelskiftet

1600-1700, mest känd är Katarina kyrka på söder i Stockholm. Den ritades på uppdrag av kung Karl X Gustav av Jean de la Vallée, en arkitekt som hade både franska och holländska reformerta kunskaper och idéer i bagaget. Hans far var Simon de la Vallée som invandrat till Sverige från Frankrike via Holland.

Fig 6.

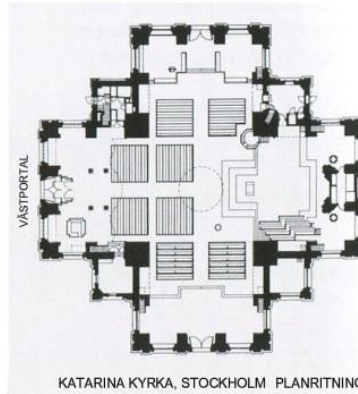

Fig.7

Fig 6. Katarina k:a, arkitekt Jean de la Vallée 1669, gravyr i Suecia Antiqua et Hodierna. Av A. Perelle 1640-1695 (gravör) o. E. Dahlberg, 1625-1703 (teckning) - <http://www.kb.se> Fig. 7. Planritning av Katarina k:a

Medelplana kyrka

Ett par km norr om Västerplana kyrka ligger Medelplana kyrka vid trevägskorsningen vars vägar leder norrut upp mot Hällekis och Forshem respektive österut mot Österplana och mot slättbygden med Kinne-Vedums, Husabys och Skälvums i mera intakta medeltida absidkyrkor.

Medelplana medeltidskyrka anses vara uppförd under 1100-talet och liksom Västerplana var kyrkan i enlighet med den gamla kristna traditionen orienterad i öst-västlig riktning med koret mot öster. Medelplana hade i likhet med Västerplana ett långhus med ett smalare rakt avslutat kor med en anslutande sakristia på norrsidan och ett vapenhus vid ingångsporten i söder. Den medeltida kyrkan var ungefär lika stor som Västerplana, men eftersom murrester av medeltidskyrkan endast finns kvar i västra murverket mot tornet är det omöjligt att göra sig en bild av hur den såg ut.

Fig. 8 Medelplana kyrka, långhuset mot koret i norr

Medelplana kyrka hade succesivt utvidgats under århundradena. En uppmättningsritning från 1763 visar att kyrkan både förlängts och breddats. Men denna utvidgning var inte tillräcklig. Kyrkan var moderkyrka i församlingen och en radikal ombyggnad skedde därför 1823-24. Ett

nytt, mycket brett långhus lades tvärs över det medeltida långhuset, på samma sätt som i Västerplana, men ombyggnaden uttraderade i stort sett den äldre kyrkan och det medeltida koret togs bort i sin helhet. Barbro Westrin förklarar kyrkans nya plan med att den medeltida kyrkogården var ”snålt tillmätt” och att man därför vred kyrkans plan ett kvarts varv, ”fast här motsols” på liknande sätt som vid Västerplanas ombyggnad 100 år tidigare.

I det nya norrkoret flankeras altaruppsättningen av två runda fönster och stora fönster i långhusväggarna sprider ett klart ljus över kyrkorummet. I enlighet med det tidiga 1800-talets kyrkliga idéströmningar dekorerades inte det breda tunnvalvet över långhuset, inte heller väggarna är utsmyckade med målningar. Men ett stort antal strama stenmonument i form av gravhällar och epitafier samt vapensköldar dekorerar väggarna. Kyrkporten är placerad i söder, i anslutning till trevägskorset. Kontinuiteten med kyrkans medeltida ursprung är bruten, ett renskalat kyrkorum möter den besökande.

Forshems kyrka

På Kinnekulle finns ytterligare ett intressant exempel på denna korsform; det är Forshems 1100-tals kyrka som uppvisar något så sällsynt som ett redan under medeltiden ombyggt korparti. I 1100-talskyrkorna var alltid koret smalare än långhuset eftersom de var avsedda enbart för prästerskapet. När liturgin senare förändrades krävdes rymligare korpartier, och i Forshems kyrka utvidgades koret senare under medeltiden. Det fick en rak östvägg med en gotisk trefönstergrupp och i taket ett murat ribbvalv. Detta är ett tidigt exempel på förändrat kyrkorum.

Kyrkan byggde ut på 1700-talet med ett korsande tvärskepp och smyckades med målningar i efterreformatorisk stil. Målningarna är yppiga och synliga både i kor- och i långhusvalvet, medan de breda välvda korsarmarna från 1762 är vitlimmade. I Forshems kyrka lät man den nya korsande kyrkokroppen förbli tvärskepp, man tog aldrig steget att ändra kyrkans riktning, sannolikt eftersom kyrkan redan ca 450 år tidigare hade fått ett funktionellt korparti.

Norra Kedums kyrka

Västerut på slättbygden söder om Kålland återfinns Norra Kedums kyrka, även den medeltida med rötter i 1200-talet. Denna kyrka tillbyggdes under 1680-talet genom att koret breddades och förlängdes åt öster. Kyrkan fick därmed en ny plan, den blev en rektangulär salkyrka med långhus och kor av samma bredd och höjd. Man byggde också till sakristia på korets norrsida och vapenhus vid ingångsporten i sydväst. Dessa byggdes om 1931 samtidigt som tornet kom till. Det smäckra tornet anknyter till tornen i Västerplana, Medelplana och Forshems (se fig. 1, fig. 2 och fig. 3).

Fig 9

Fig 10

Fig 9 Norra Kedum, långhuset mot öster. Fig. 10 Takmålning från 1744 av Lars Hasselbom. De grå akantusslingorna mot blå botten påminner om Västerplanas takmålningar.

Norra Kedums utvidgning är genom utplånandet av det medeltida koret i sitt uttryck lika radikalt förändrad som Medelplana, men här finns den traditionella öst-västliga riktningen med koret i öster i behåll. 1690-talets kor byggdes lika brett som långhuset och utvidgade kyrkokroppen med åtskilliga meter. Interiört dominerar barockstilen genom att både altarpopsats, predikstol och den vackra takmålningen är utförda i denna stil. Kyrkan blev åter kraftigt restaurerad 1931 då den fick sitt torn, sin läktare och sin bänkinredning. Många medeltida kyrkor i Bohuslän och Västergötland har utvidgats på liknande sätt som Norra Kedum. Ett betydligt mindre antal har fått ett korsande långskepp i likhet med Väster- och Medelplana.

Jag har med och även utan mina studenter studerat många kyrkor och i det sammanhanget funnit att koret spelar allra störst roll för rumsupplevelsen i kyrkan. I artikeln använder jag ordet restaurering om de utvidgningar och ingrepp som gjordes redan under medeltid och under 1600- till tidigt 1800-tal, detta trots att detta ord började användas först på 1800-talet och innebär att man söker återställa ett objekt eller en byggnad i tidigare skick. Jag använder detta begrepp för att problematisera och ställa frågor till ordet restaurering

Förändringarna av Forshems, Västerplanas, Medelplanas och Norra Kedums kyrkorum hade målet att utvidga rummet för en växande församling, inte att återställa kyrkorummet till en tänkt tidigare epok.

Litteratur

Dahlberg, Markus (1998). *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Diss. Göteborg : Univ.
 Gullbrandsson, Robin (2015). *Medeltida taklag i Skara stifts kyrkor*. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap
 Westrin, Barbro (2005). *Medelplana kyrka och socken*. Hällekis: Kyrkorådet, Kinnekulle församling

Otryckta källor

Bebyggelseregistret (BeBR) RAÄ.
 E-post kommunikation med Kina Linscott augusti 2016
 Wikipedia uppslagsord: Västerplana, Medelplana, Norra Kedum

Alla foton utom fig nr 6 och 7 av Charlotta och Jon Erik Nordstrand